

Sefer Yitshak Aryeh Zeligman
"

/ ספר יצחק אריה זליגמן /

מאמרים במקרא ובעולם העתיק

ערכו

יאיר זקוביץ ואלכסנדר רופא

כרך ב'

החלק העברי

הוצאת אלחנן רובינשטיין, ירושלים

"שני דברים"

אליעזר שמשון רוזנטל ז"ל

שנינו בירושלמי בבא קמא פ"ד ה"ג ד' ב':

1 אציע על-פי נוסח הירושלמי מס' מיקין (בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא), שגיליתי בתוך כ"י ספרדי (ס), אסקוריאל G-1-3 (ראה הרצאתי בקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים תשל"ו). אחריו ייערכו חילופי-הנוסח העיקריים (פרט לקיצורים וכו') מן: (1) כ"י לייזן (ל) — דפוס ויניציאה רפ"ג (ד"ה); (2) הקטע שבקתנרס אחרון (ק"א), ילקוט שמעוני, סוף ספר... דברים, דפוס שאלוניקי הרס"ו, רמז קפ"א (=שר"ר הוצ' גינצבורג, ניוארק תרס"ט, עמ' 335); (3) ההבאה המלאה שבח"י רשב"א (קושטא ת"ט) לב"ק ל"ח א, ד"ה "למדנו תורתכם" (ש); (4) ההבאה שבסי כפתור ופרח לר' אישתורי הפרחי, פרק ד' (כו"ט), הוצ' עולמאן (ברלין תר"א), עמ' 7 — הוצ' לונץ (ירושלים תרנ"ו) עמ' לה; (5) ההבאה המקוטעת שכתוס' הרב רבי פרוץ לב"ק, שם (ליורטו תקצ"ט), ד"ה "תוך" (ר"פ וראה להלן הערה 19, ובמיוחד הערה 37).

כדי שלא להאריך כאן יותר מדי, ויתרחי במעורף זה של חילופי-נוסח על ההבדלה העקרונית בין עדים ישרים-ראשיים (גוף כתבי היד, שמציגים את המקור כמות שהוא) מכאן, ובין עדים משניים (testimonia של "הבאות" ב"ליקוטים", ובמיוחד בספרות הפרשנית והפסקית), שעליהם רבה בדרך כלל השפעת דעתם של מחבריהם, מכאן, המעיין ברשימה קצרה זו של חילופי-נוסח יעמוד בודאי מעצמו על הערך השונה שנתדע לעדויות-הנוסח השונות. ושם אף זה מיותר להעמיד כבר כאן על האופי השונה של שני עדי-הנוסח הראשיים: של נוסח כ"י לייזן (ל) ושל נוסח כ"י אסקוריאל (ס).

לא הכנסתי כאן כלל, בין עדי הנוסח, את מדרש הגדול לסי' דברים (לי"ג ג), ר"י לוי בפירושו לירושלמי מס' מיקין, ב"ק פ"ד ה"ג, ברסלר 1908, עמ' קיג בהערה — ועכשיו הוצ' פיש, ירושלים תשל"ג, עמ' השנו = מדרש תנאים, הוצ' האפסמאן, ברלין תרס"ח, עמ' 212), שכן דומה, שאינו אלא עיבוד מודע (ביד ר' דוד העזרי) של ספרי זאת הברכה, פ"ט שמ"ד, הוצ' פינקלשטיין עמ' 401, על-פי הבבלי הירושלמי כאחד. ראה להלן, הערה 31.

להלן הסימנים שאני משתמש בהם לגבי חילופי-הנוסח:

= שוח ב...

~ (וראה להלן): דומה (אבל לא שוחח) ב... (על החילופים שביניהם ראה להלן).

! שים לב...: משוכש. <...> נוסף [לעומת "הפנים!"] בגוף העד.

>...<: נוסף ביד אחרת — או ביד המוזכרת — בגוף העד [גם בעד שב"פנים!].

ח: חסר [לעומת "הפנים!"] בגוף העד.

{...}: נמוק ביד אחרת — או ביד המוזכרת — בגוף העד [בעד שב"פנים!].

•...•: הגות המוזכרת בגוף העד [גם "בפנים!"]; היעדרה של ההגות, או לפחות סימוכיה, רשומים

בחילופי-הנוסח (חח"ג).

- 1 מעשה ששלחה מלכות הרשעה שני *אסטרטגיטות* ללמד תורה
- 2 מרבן גמליאל, ולמדו ממנו מקרא ומשנה תלמוד ואגדה, ולבסוף אמרו לו:
- 3 כל תורה שלכם נאה ומשובחת היא, חוץ משני דברים הלילו שאתם אר:
- 4 בת² ישראל לא תילד את הנוכרית, אבל נכרית מילדת את בת ישראל;
- 5 בת ישראל לא תניק בנה של נכרית, אבל נכרית מניקה בנה של בת ישראל;²
- 6 גזילו³ של ישראל אסור, וגזילו של גוי מותר;³
- 7 — באותה השעה גזר רבן גמליאל על גזילו של גוי שיהא אסור,
- 8 מפני חלול השם —
- 9 שור⁴ של ישראל שנגח <ל>שור של נכרי פטור, ושל נכרי שנגח לשור של
- 10 ישראל בין חם בין מועד משלם נזק שלם;⁴
- 11 בדברים הלילו אין אנו מודיעין למלכות.
- 12 אפי' כן לא מטון {{ע}}⁴ לסולמייה דצור עד דשכחן כולה.

1 מעשה: = ל, ש, כו"פ. וכבר ק"א.¹ ששלחה: כו"פ. ששילח לו!! ושלחה ש. שלחה ק"א (והשווה למעלה, ד"ה "מעשה"!). מלכות: = ק"א (מלכר), ש, כו"פ. המלכות ל. הרשעה: = כו"פ חסר ל, ק"א, ש. שני: = ל, ש, כו"פ. ב' ק"א. *אסטרטגיטות*: שז אסטרטגיטות סזו (נשתבש מן 'אסטרטגיטות', טזניו!). אסטרטגיטות כו"פ.² איסרטיטות ל.² איסרדיוטר ק"א. אסריודות רפ.² ללמד תורה: = ל, כו"פ. ללמד ש (קרי: ללמד) וזכר עד ק"א (וראה להלן שורה 12).

2 מרבן גמליאל — אמרו לו: ~ ל, ש, כו"פ (וראה להלן). חסר ק"א (ראה ש' 1, ד"ה "ללמד תורה"). מרבן גמליאל: = ל, כו"פ. מר"ג ש. ומשנה: = ש, כו"פ. משנה ל. תלמוד ואגדה: = כו"פ חסר הלכות ואגדות ש.⁴ תלמד <הלכות> ואגדות ל.⁴ ולבסוף: ובסוף ל, כו"פ. בסוף ש.

3 תורה שלכם: = ק"א (תוראו!). התורה שלכם ש. תורה שיש לכם כו"פ. תורתכם ל. היא: חסר ל, ק"א, ש, כו"פ! (אבל עיין הרא"ה, שטמ"ק שם, ד"ה "ואמת היא: ... כלומר: נאה ומשובחת היא, וכן בירוש'!) חוץ משני דברים: = ל, ק"א, ש, כו"פ. חוץ מב' דברים רפ.¹⁰ הלילו: הללו, ש. חסר ק"א (וראה להלן בסמוך!). כו"פ. שאתם אר: = ל (אומ'), ש וכו"פ (בשנ: אומרים). חסר ק"א

4 תילד: = ל. תילד ק"א. תילד כו"פ. תלד שז! את הנוכרית: = ק"א וש (בשנ: הנכרית). הנכרית כו"פ. לנכרית ל. מילדת: = ש, כו"פ. מילדת ל, ק"א. את בת: = ק"א, ש. לבת ל, כו"פ.

5 בת ישראל — בנה של בת ישראל: ~ ל, ק"א (וראה להלן). חסר ש (כנראה השמטה בשל

2-2 עבדה זרה פ"ב מ"א. השהוה תוס' ע"ז פ"ג א, הוצ' צוקרמאנדל, עמ' 463, 16-20; ירושלמי שם פ"ב סוף ה"א מ"ג; בבלי שם כ"ו א. וראה להלן הערות 13, 15.

3-3 השהוה ספרי וזאת הברכה, פיס' שמ"ד (כנ"ל הערה 1): "... שהרי אמר: גזילו של גוי מותר, ושל ישראל אסור!" וראה להלן הערה 48.

4-4 ב"ק פ"ד מ"ג.

4א עי'ן נמחקה בידי הסופר עצמו (ביקש להמשיך: 'עד דשכחן, ונמלח').

- דילוג-דמיון¹²; דווקא על-פי נוסח כ"י ס¹³), כו"פ. ¹⁴ בנח 1 =: ל. <אח> בנה ק"א. בנה של בת ישראל: לבת (!) יש <ברשותה¹⁵> ל. אח בת (!) ישראל <ברשותה¹⁵> ק"א.
- 6 גזילו: = ל, ש וכו"פ (בשג: גולו). וגולו ק"א¹⁶ וגזילו: = ק"א (וגולו). חסר ל, ש, כו"פ. של גוי: = ק"א. ושל גוי, ש, כו"פ. ושל נכרי ל¹⁷
- 7-8 השעה: שעה ל, ק"א, ש, כו"פ. רבן גמליאל: = ל. ר"ג ק"א, ש, כו"פ. גזילו: = ק"א ושל כו"פ (בכולם: גולו). גזילות ל¹⁸ של גוי: = ק"א, ש, כו"פ. נכרי ל¹⁷
- 9-10 שור של ישראל — משלם נזק שלם: ~ ל, ש (וראה להלן). "שור של ישראל שנגזל של נכרי פטורי"¹⁹ ר"פ. חסר ק"א, כו"פ. של ישראל: = ל (שליש), ר"פ. ישראל ש. <ל> שור: לשור ל. שור ש. חסר ר"פ. ושל נכרי — משלם נזק שלם: ~ ש (וראה להלן). כול' ל. חסר ר"פ. ושל נכרי: ושל גוי ש²⁰ לשור: שורו ש.
- 11 בדברים הלילו — למלכות: ~ ל, ש, ר"פ (וראה להלן). חסר ק"א, כו"פ. בדברים ²¹ הלילו: ²² דבר הזה ל, ש. דבר זה ר"פ. אנו: = ל, ש. חסר ר"פ ²³ (ז).
- 12 אפי' כן: = ל, ש וכו"פ (בשג: אפילו). ואפילו כן ק"א. ואפ"ה ר"פ. מטון: = ל, ש, כו"פ. מטו"פ. ק"א, ר"פ!! {} חסר ל, ק"א, ש, כו"פ, ר"פ. לסולמיה²⁴: לסולמיה ל!! ('צור נקיבה!). לסולמא ק"א, ש, כו"פ. אסולמא ר"פ!! דשכחן: = ל, ק"א, ש, כו"פ. דשכחו ר"פ²⁵ כולה²⁶: = ק"א, ש, כו"פ (כלה), ר"פ. כולן ל²⁷!!

5 כלשון הבבלי ב"ק ל"ח א; וכן ספרי ברכה (כ"ל הערה 1)!

6 'אסטרטגיטוח' = στρατηγέται

צורה זו, στρατηγέτης במקום: στρατηγός הקלאסי [השווה "איסטרטיוס" = στρατηγός (כגון στρατηγού ביונית מצריח כבר בימי החלמיים, E. Schwyzer, *Griechische Grammatik* I p. 209; ולא דווקא כש. קרויס, II LW, עמ' 84, ערך 'אסטרטיוס'), ירוש' כתובות ס"א ה"ה כ"ה ג] רוחח למדי בספרות המאוחרת, הביזאנטית. כגון ההערה האירונית אצל Ps.-Lucianus (מחצית המאה ה' לסה"נ), Philopatris 9: καί σε στρατεγέτην ἀκαταμάχτην ἀνοκατέστησα κτλ. וראה עוד באוצרו של H. Stephanus, כרך VII, הרצ' C.B. Hase-G. L. Dindorf, פאריס 1848-1854, עמ' 837, ערך στρατηγέτης; וראה גם מילתו של E.A. Sophocles, עמ' 1014 b בערכו. אבל צורה זו רשומה כבר מכתובת שבמילטוס, המאה ה' לפסה"נ (ראה L.S.J. עמ' 1652a; והשווה שם, גם עמ' 1633, ערך στραταγέτας, על-פי כתובת מן Creta).

המונח στρατηγός [στρατηγέτης] אינו מיוחד עוד — לפחות מן התקופה ההלניסטית ואילך — דווקא למפקדים צבאיים רמי מעלה, אלא משמש אף כתוארם של פקידים גבוהים של השלטון האזרחי. כגון במצרים, מימי החלמיים ואילך, המונח στρατηγός = מושל-המחוז (νομός). ראה: F. Preisigke, *Wörterbuch der Griechischen Papyruskunde* III, Abschnitt 8, s.v. στρατηγός, p. 158-164. וכן מצייץ המונח στρατηγός אחר-כך, בימי האדמיניסטרציה הרומית, כמורח, במיוחד את השלטונות municipia כאפרוכיות (provinciae). השווה, למשל, אלה של Philippi, מעשה-השליחים ט"ו 20, 22, 35, 36, 38. וראה באוצרו של סטטאנוס (כ"ל), עמ' 841 ואילך, ערך στρατηγός; וכן Du-Cange, *Glossarium... mediae et infimae Graecitatis* (Lugduni 1683) Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht* I III (1887) עמ' 99, סוף הערה 2.

ולא נכנס כאן לשאלה, אם פקידים בעלי דרגה גבוהה כזו אמנם מתאימים לאותה שליחות "ששלחה מלכות הרשעה" (השווה, עכ"פ, נוסח כ"י וטיקאנה 116 בבבלי ב"ק ל"ח א: "שני סרדיוטות > גדולות <", דק"ס לב"ק, שם עמ' 81, אות ז').

ומן הראוי לצייין שנוסח "אסטרטגיטות" (וגלגוליו) — הצורה שאינה רגילה — מיוחד כאן את ענף-המסורת של נוסח ס, ש, כו"פ

7 "איסרטיוטות" (ל), "איסרטיוטור" (ק"א), "אסרטיוטות" (ר"פ, ראה להלן הערה 19) = *στρατιώται*. היינו: "סרדיוטות" שבמקבילה ב' ב"ק ל"ח א, כ"י המבורג, פלורנץ, אסקוריאלי; בכ"י מינכן 95 (מ): "סרטיאוח" (השווה ספרי ברכה [כג"ל הערה 1] דפ"ר: "סרדיאוח"?!); ואילו ברפוס "ויניציאה רפ"א (ד"ו): "סרדיוטות" — והגיהו רש"ל, חכמת שלמה (רפוס קראקא): "שני סרדיוטות אצל כר כצ"ל! ועל-פיו הוגהו הרפוסים.

[ומן הראוי להעיר על נוסח הבבלי ב"ק ל"ח א שבילקוט שמעוני, משפטים, שאלוניקי הרפ"ו, רמז שמ"א: "כבר שלחה מלכות הרשעה שנים [כך?] סנדריוטי" וכו'. גירסה זו, "סנדריוטי" (היינו: סנדריוטי? סנדריוטות?), דווקא, בתחילת העיק, ממש כמו הצורה: *συνεδρευταί* — *assessores* *συνεδρευταί* החכרו בקטע מוסף ומאוחר (סוף המאה הרביעית) במכתבי Ignatius. ראה: [Ps.] Ignatius, ad Trall. V 7 (*Corpus Ignatianum*, ed. Cureton, London 1849, p. 79; *Patrol. Graeca*, ed. Migne, V c. 778A; J.B. Lightfoot, *The Apostolic Fathers* [London 1889], Hildesheim-New York 1973, II 3 p. 155): ... *σύμβουλοι καὶ συνεδρευταί τοῦ* *ἐπισκόπου* — *consilarii et assessores episcopi* ו מ ש ם (!) נרשם במילותיו של E.A. Sophocles, *E.A. Sophocles*, 1042 בערכו; וכן גם: G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961, p. 1314b, s.v. *συνεδρευτής* — וכן גם: "שני סנדריוטי" — *δύο συνεδρευταί*, שני *assessores*, היושבים כיועצים משפטיים בבית-דינים של שלטונות האפארכיה הרומיים; ברם דומה, שהענין הוא יפה יותר מדי. שכן בילקוט שמעוני, חאת הברכה, שאלוניקי הרפ"ו, רמז תתרנ"א (ב' ב"ק ל"ח א): "ושני [רצ"ל: שני] סרדיוטות!" ושם "סנדריוטי", שבילקוט משפטים שם, רק "חיקול" של "סרדיוטות" שבד"ו¹].

אף חיבה זו, *στρατιώτης* — miles, קיבלה בתקופה הרומית-קיסרית משמעות רחבה יותר. לא עוד, באופן בלעדי, רק: "חיילים" דאי; אלא אף ציין לשירותי הפקידות הנמוכה (!) בכלל השווה Heumann-Seckel, *Handwörterbuch zu den Quellen des Römischen Rechts*, p. 342 s.v. Du-Cange, *Gloss.* וראה: miles 2; ib. p. 343 s.v. militia 2; et vide ibi p. 76 s.v. cohors 2. *Graec.*, c. 1461 s.v. *στρατιώτης*: officialis, vel qui in aliquo actu est, quomodo vox militia: *στρατία* ערך 1458, עמ' גם עמ' 1458, וראה שם גם עמ' 1458, ערך militia: *στρατία* Eusebius, *Historiae*, וראה: *cohortalis*, praesertim *officialum* et *apparitorum* etc. *Ecclesiasticae* X 8, ed. Heinichen, Lipsiae 1828, p. 273: *τοῖς κατὰ πόλιν στρατώταις*; et ibidem nota 7: Duplex erat milita apud Romanos, altera castrensis seu legionaria altera *civillis*, quae etiam *cohortalis* militia dicitur; qui in hanc cohortalem militiam adscripti erant, vulgo a Latinis *officiales* seu *apparitores* vocantur [cf. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht* I³ (1887) p. 332–371; Pauly-Wissowa *R.E.* II 1, (1895) s.v. Apparitores, c. 191–194], a Graecis autem communi vocabulo *στρατιώται* etc. וראה: G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, p. 1263 s.v. *στρατιώτης*. וראה: *apparitores*, היו שליחים מלכותיים הללו — שוטרים פשוטים, חז

8 בודאי מפוקפק למדי; שהרי עכ"פ צריכים היו להיות בקיאים בחכמת-המשפטו כך בדיוק גם בהבאה המקוטעת של דברי רשב"א אלה בשטמ"ק ב"ק שם (ויניציאה חקכ"ב), ד"ה "קראו! אף-על-פי שרשב"א עצמו לא הביא את דברי הירושלמי לכאן אלא על מנת לסייע להצטיי

- לפרש גם בבבלי שם: "יש לומר: "קראו" — מקרא, "ושנו" — משנה, "ושלשר" — תלמוד (!) .. וכן אמרו בירושלמי: מעשה" וכו'!
- 9 השווה ספרי ברכה פ"ט שם"ד (כנ"ל הערה 1): "ושנו את המשנה מדרש (1) הלכות ואגדות". תלמוד שנוסח כ"י ל, אפוא, = "מדרש" שבספרי ועיין אגרת רש"ג, הוצ' לרץ, עמ' 48 ואילן: "אפילו ראשוני ראשונים הוה אית להון תלמוד... והו עיקרין דילהון קלין וחמורין [=חומרין] וגורות שוות וסנים של מדרשות, דמינהון שלש עשרה סדות דר' ישמעאל... [עמ' 49]: אילן מילי היין תלמודיהון לגלוי טעמי תורה... [עמ' 50]: ומנא לן דהוה אית להון תלמוד: דהא... ותנן נמי [אבות פ"ד מ"ג]: ר' יהודה אומר: הו והיר בתלמוד, ששגת תלמוד עולה דוק" וכו'. וראה מש"כ מהר"ן אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, עמ' 751. וראה ר' ב"ז בכר, *Die Agada der Tannaiten* I² (Strassburg 1903), Anhang 2: "Die Agada als eine der drei Zweige der alten jüdischen Traditions Wissenschaft", p. 476ss. בפירושו לירושלמי ב"ק פ"ד ה"ג (כנ"ל הערה 1), עמ' קי"ג, ד"ה "תלמוד" וד"ה "הלכות", ובהערה שם.
- 10 ראה להלן הערות 19, 37.
- 11 לצורת "הילול" ר"מ צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 50, הערה 4. צורה זו ("הילול", במקום: "הללו") רווחת, למשל, בתו"כ כ"י וטיקאנה 31 מהר" פקסימילה, הוצ' מקור, ירושלים תשל"ב; בצד הצורות: "הללו", "האילו", שאף הן שמשות בו. כגון: צו פרשה ח' פ' י"ג סוף ג' (ל"ד), כ"י ו¹¹, מהר" פקסימילה עמ' a71: "... אין הילול בהיכרת" (כ"י ו⁶, מהר" פקסימילה, הוצ' פניקלשטיין, עמ' קס"ג: "הללו", גם דפ"ר: "הללו"); שמיני (שרצים) פרשה ה, ה' (ג"ב א), כ"י ו¹¹ עמ' b90: "אילו... וזה לילול" וכו' (כ"י ו⁶ עמ' ר"ז: "אלו... והללו", דפ"ר: "אילו... ואילו"); בחוקותי פרשה ב', סוף ג' (ק"א ג), כ"י ו¹¹ עמ' b209: "כל המידות הללו", פעמיים (דפ"ר: "הללו", פעמיים)! ועוד ועוד: ואלה יספיקו כדי להחזיק צורה זו בתו"כ כ"י ו¹¹.
- 12 זו ההשמטה היחידה בהבאה שבח"י רשב"א כאן; ואין שום טעם לראותה כחיסור מן דעתו
- 13 שכן רק בכ"י ס חסרה בסוף הבאה זו שממשנת ע"ז (ראה למעלן הערה 2) התיבה: "ברשות ה" (ראה להלן הערה 15). ורק מי שהעתיק אפוא מן נוסח ששוה לנוסח כ"י ס יכול היה ללג מן "בת ישראל" (סוף שורה 4) עד "בת ישראל" (סוף שורה 5), בלא לשייר אחריה את חיתת "ברשות ה"
- 14 ראה להלן הערה 42.
- 15 כך, "ברשות ה", במשנת ע"ז ס"ב סוף מ"א, כ"י קריסמן, פרמה, לו, ירושלמי כ"י לייזן-ד"ו, פירוש המשנה לרמב"ם, הוצ' קאסח (ראה שם "בשער", עמ' 5-16), דפוס נאפולי רנ"ב (וראה למעלן הערה 13). ועיין תוספתא ע"ז פ"ג א ובבלי שם כ"ו א, כנ"ל הערה 12 ועיין פתח"ם לרמב"ם ד"ה "ברשותה"; ועיין תוס' לע"ז כ"ו א, ד"ה "נכרית (עובדת כוכבים) מניקה" וכו'; ותוס' ר' אלחנן שם, ד"ה "אבל לא בינה לבינה". ועיין תש' רשב"א, ח"א, סי' קכ"א. ועיין תרי"ס לע"ז פ"ב מ"א, ד"ה "ברשותה"; מלאכת שלמה, שם, ד"ה "ברשותה", וד"ה "אבל" (שכבר הביא תש' רשב"א הנילו); חסדי דוד לתוס' ע"ז פ"ג, ד"ה "מעמידין": "... ומעתה" וכו'. וראה מש"כ ר"י לוי בפירושו לירוש' ב"ק פ"ד ה"ג עמ' קד. ועדין צריך עיון הדיוק, ואכמ"ל.
- 16 ראה להלן הערה 44.
- 17 "נכרי" כ"י ל — כבכל שאר "הדברים" שבשורה: "בת יש לא תילד לנכרית, אבל נכרית" וכו', "בת יש לא תניק בנה של נכרית, אבל נכרית" וכו', שור שליש שננת לשור של נכרי כול"ו וראה להלן הערות 20, 48.
- 18 נוסח יחידי זה, "גזילות נכרי" (שלא כלמעלן: "גזילות... של נכרי" גם בכ"י לו), דומה כמשובש.
- 19 בלא סימן הקיצור (וכר!) הבאה זו שבתוס' הרב רבי פרץ לב"ק ל"ח א, ד"ה "חוק" (כנ"ל הערה 1)

מקוטעת היא הרבה, ואף "פרפראסטיח" במקצת. וכדי להקל על המעיין אציע אותה כאן במלואה:
 "חוך מדבר שאתם אומרים וכו': בירוש' פסיים (!): חוץ מב' דברים, וכדמסיק (!): חוך משור של ישראל שנגח של נכרי פטור, ודבר זה אין מודיעין למלכות, ואס"ה [=ואפילו הכי!] לא מטו אסולמא דצור עד דשכחו את כולה; משמע לישנא דהתם: ב' אסרידות אמר [צ"ל: אמר]: כדבר [צ"ל: בדבר] הזה נעשה עמכם טובה שלא נודיעם למלכות; וכן נמי הייפ' אשמעתי [צ"ל: בשמעתי(ן)]. ולא כפ"ה [=כפירוש הקונטרס (רש"י)]. המחדש — ההבאה מירושלמי ב"ק ועיין 'תוספות ארוזכים', להלן הערה 37; והשווה להלן הערה 22.

20 חילוף יש כאן מן "נכרה" אל "גרי" בתוך הבאתה של אותה משנה עצמה, כמעט בנשימה אחת (אלמלא הפסיקו): "שור ישראל שנגח שור של נכרי פטור, ושל גויי' וכו'! ללמד, כמה קל חילופים אלה — ושכאלה — צשויים ליעשות (לרוב בידי מעתיקים). וראה למעלן הערה 17, ולהלן הערה 48.

21 דומה, שעל-כל-פנים נוסח כ"י ס': "בדברים הללו" אינו אלא: = "ודברים הללו, כ"ח במקום ו"ו החיבור והשווה הנוסח בתוס' הרב ר' פרוץ (כ"ח הערה 19): "ודבר זה" וראה מש"כ מהר"ן אפשטיין, מבוא לנח"מ, עמ' 1225 ואילך (וראה שם גם עמ' 1001, לב"ק פ"א מ"ג, כ"י קיסמן: "בשווה כספ"ו). והשווה, למשל, גם ירוש' ברכות פ"ג (ה"ג) ר"ב (שרי"ר הוצ' גינצבורג, עמ' 14, 15: "בחייבין [כצ"ל: לפי תצלום הקטע, גינז' אר"ס d45] בחפילה", "בחייבין" = חייבין [חייבין] ועוד ועוד; ואכמ"ל, ואם אמנם כך הוא — הרי לפנינו, כאן, עדות חשובה למקוריותו של נוסח ס'. שכן לפירוה תלוי נוסח ל, ש: "בדבר הזה" (שלא ניתן לפותרו: = "דבר זה", וגם לא: = וזה דבר הזה!) דווקא ב"בדברים הללו" (= "דברים הללו") של נוסח ס'! כן קרא גם תלמיד הר' פרוץ, שטמ"ק לב"ק ל"ח א, עכ"פ בבבלי: "דבר זה אין מדיעין למלכות" וראה להלן הערה 37.

23 "מטו" — הצורה הארמית-בבלית(!), במקום: "מטון" הארמית-ארצישראלית.

24 "סולמיה" — צורת הרבים המיידעת (השווה: "מסולמות של צור", בישבת כ"ו א' אבל עיין דק"ס שם, עמ' 48, אות ש'). במקום זו של היחיד הרווחת בספרות: "סולמא דצור" (ראה אוצר לשון החלמח תבבלי, כרך כ"ו, עמ' 208), "סולמה של צור" (כגון תוס' פסחים פ"ב ט"ז, הוצ' ליברמן, עמ' 147 ומקבילות).

ועל מקוריותה כאן (בירושלמי של מס' נויקין!) מלמדת אף צורת "לסולמיה (דצור)" שבכ"י ל. שאם לא נרצה לפתור אותה עצמה ככתיב חסר של הרבים: "לסולמיה דצור" — הרייה דומה ככינוי (הקניין) הנצרך של גוף שלישי זכר (!! במקום נקיבה [צור" נק"ו]), או במקום היידוע: "סולמה [סולמא] דצור"!). שנשתבשה כך מן צורת הרבים: "לסולמיה דצור".

הינו: *Scalae *Scalae* Tyrorum*, הרבים של *scala* (סולם), רוחח ברומית גם במשמעות: סולם. ולאו דווקא *Κλίμαξ Τύρου* היוונית; כגון ס' החשמונאים א י"א 59: *ἀπὸ τῆς κλίμακος Τύρου*, ועל-פיו יוסף, *Κλίμαξ Τύρου* 146 § 4, 5, *XIII Antiquit.* וכיו"ב גם *Bellum II* 10, 188 § 2, *δ καλοῦσιν κλίμακα Τυρίων* [שמא אפשר ואולי יש לפתור 'סולמיה (*κλίμακος*) דצור' = 'מעלות בית חורק'; השווה למשל, תרגום השבעים לנחמיה ג' 15, י"ב 37?]

25 "דשכחו" — שוב צורה ארמית-בבלית(!), במקום "דשכחן" הארמית-ארצישראלית. ולשמעה של "שכחן" (פעל) = "שקחו" בעבריתו — השווה ב"ר פ' ע"ט, הוצ' ת"א, עמ' 946: "שכחן מילין".

26-26 = כולה (מיידעו) — "הכל"ו

27 צבירה (בתוך משפט שכולו ארמית"י

א. “חוק משני דברים הלילו” — אבל כפרטם את מוצא ארבעה.²⁸ ואמנם, בספרי זאת הברכה²⁹ לא מנו אלא “אחד”: “כל תורתכם נאה ומשובחת, חוק מדבר אחד: גזילו של גוי מותר ושל ישראל אסור — דבר זה אין אנו מודיעים אותו למלכות.”³¹

ואף בבבלי³² לפי הנוסח הרווח, לא אמרו אלא: “דיקדקנו בכל תורתכ’ ואמת הו’, חוק מדבר זה³⁴ שאתם אומרים: שור של ישראל שנגח שור של נכרי פטור, ושל נכרי שנגח שור של ישראל בין חם בין מועד משלם נזק שלם — מה³⁵ נפשך: אי רעהו דוקא, אפי’ דנכרי כי נגח דישראל ליפטר; ואי רעהו לאו דוקא, אפי’ דישראל כי נגח דנכרי ליחייב[ב]?”³⁶ — ודבר זה³⁷ אין אנו מודיעים אותו³⁸ למלכות.”³⁷

28 (1) “בת ישראל לא תילד... אבל נכרית” וכו’; (2) “בת ישראל לא תניק... אבל נכרית” וכו’; (3) “גזילו של ישראל אסור, וגזילו של גוי מותר”; (4) “שור של ישראל... ושל נכרי” וכו’.

29 כנ”ל הערה 1; ואציע על-פי דפ”ר.

30 “חוק מדבר אחד > זה שאתם אומרים <” — קבע רא”א הלוי פינקלשטיין בהוצאתו, על-פי כ”י א (ברלין) ומדרש חכמים. אבל אין זאת אלא הרכבת נוסח הבבלי (“חוק מדבר זה שאתם אומרים”, ראה להלן הערה 33) על לשון הספרי, שאין בו אלא: “חוק מדבר אחד” בלבד (מוסף על דפ”ר גם כ”י לונדון ושני קטעיי-גניזה).

31 בעל מדרש הגדול פתח כאן (כנ”ל הערה 1) בהרכבת לשון הבבלי על הספרי: “>רבינו<, כל תורתכם נאה ומשובחת [ספרי] היא, חוק מדבר זה שאתם אומרים: שור של ישראל שנגח שור של נכרי פטור, ושל נכרי שנגח שורו של ישראל חייב [כך]”. וצייר אחריו את לשון הירושלמי: “בת ישראל לא תילד... בת ישראל לא תניק... אבל נכרית... כרשותה, גזילו של ישראל אסור ואכידתו [כך] של גוי מותרת — הדבר הזה אין אנו מודיעין למלכות”. “הדבר הזה” — הוא “תיקונו” של “בדבר הזה שבירוש’ כ”י ל. ואילו: “ואכידתו של גוי מותרת”, אינו אלא “שיפוט” (interpolatio) של ר’ דוד העדני, הלכה למעשה, על-פי הבבלי “כ”ק ק”ג ב (לפי נוסח כ”י המבורג): “א”ר ביבי בר גחלא [כך] א”ר שמעון חסידא: גזלו [של גוי] אסור, אכדתו מותרת” וכהכרעתו של רמב”ם, הלי גזילה ואכידה פ”א ב: “אפי’ גוי עובד ע”ו אסור לגזלו, ושם פ”א ג: “אכידת הגוי מותרת” אלא ש-“שיפוט” זה קלקל את השורה (גזילו של ישראל), לעומת “אכידתו של גוי”. ובמדוקדק על-פי זה הרכיב ושיפץ אף למעלן שם: “דתנין תמן: שור של ישראל... בת ישראל לא תילד... בת ישראל לא תניק... גזילו של ישראל אסור ואכידתו של גוי מותרת” — על לשון ספרי שם: “שהרי אמרו < דתנין תמן >: גזילו של נכרי מותר ושל ישראל אסור! והדברים מוכיחים מתיכם, שכל זה אינו אלא מחכמת הצירוף בלבד.

32 ב”ק ל”ח א, על-פי נוסח ד”ו¹ (ראה למעלן הערה 7).

33 כך, = “הוא”, ד”ו; וכך, “הוא”, גם כ”י המבורג וסיניכן 95. וראה להלן הערה 139 אבל בכ”י פלוניץ ואסקוויאל: “היא”, כד”ן וכך, “היא”, גם ילקוט שמעוני (שאלוניקי הרפ”ו), משפטים רמז שפ”א; וכן שם, האת הברכה, רמז תתקנ”א.

דאה דק”ס לבי”ק עמ’ 81, אות ט, שנחלם מן ח”נ אלה (והשווה להלן הערה 39).

34 ילקוט שמעוני (שאלוניקי הרפ”ו), משפטים רמז שפ”א: “אחד” (כנוסח ספרי, ראה למעלן הערה 30).

35 כך (ולא: “ממה”) גם בכל כה”י.

36 סוף שורה; ושם היה סימן הקיצור על-גבי יו”ד האחרונה. “מה נפשך” וכו’ זה, הוא הוא “הקושי”

שבו פותח למען סתם-התלמד את השמועה על ב"ק ס"ד מ"ג סופה: "שור של ישראל" וכו'. וראה להלן הערה 50.

37-37 בשטמ"ק לביק שם טובא (כ"ל הערה 22) בשם "תלמיד הר"ם [=הר פרח] ד"ל ד"ה: "ודבר זה אין מודיעין למלכות — כלומר: ובוה לא רצו [חכמים] ליתן טעם משום ידהייר" (כצ"ל במקום: ידהיר[ו]) ממתם; דא"כ יאמרו כמו כן: שממך שלנו [=של היהודים] מותר להם; כך פ"ה [=פירש הקונטרס]. וקשה: ... אלא נראה: שכל זה מדברי הסרדיוטותי [כצ"ל (בבבלי, ראה למען הערה 17), במקום: 'ההיריטות[ו] הוא; כלומר: 'בדברי [כצ"ל: במקום: 'בדבר[ו]] הוא נעשה יחסד' [כצ"ל במקום: 'חסד[ו] עמכם שלא להודיעו למלכות' (השווה גם תוס' הרב רבי פרח, למען הערה 19).

מן ד"ה 'דבר זה אין מודיעין למלכות' נלמד, שתלמיד הר"ם לא גרס בו בבבלי שם את חיבת: "אנו" ו"אנו" לא רק בד"ו' [ואי], אלא, לפי שעה, גם בכל כה"י(י) הוה אומר: שמתחילה הביא פירוש — משם "פ"ה" [רש"י, אליו רמז גם כן בתוס' הרב רבי פרח; ולא כפ"ה(י)] — שטופס: שאותו לשון שגרס כאן בתלמוד: "דבר זה אין מודיעין למלכות", מדברי סתם-התלמוד הוא; ושהוא קשור כהמשך ישיר דווקא עם "הקדושי": "מה נשך: אי רצוה דוקא" וכו'; ואינו אלא הערת המסדר (את סתם-התלמוד), שמסביר על-ידו קושי שלא נתפרש כאן במפורש: למה שךקו כאן מלפרק את המהות הסרדיוטות ("מה נשך" וכו'); למה לא פירקה כלמען: "אמר ר' אבהו: אמ' קרא: עמד... ראה ויתר גויס" וכזו על זה הוא עונה: "דבר זה אין מודיעין למלכות"

אבל תלמיד הר"ם דחה פירוש זה: "וקשה: ... [השווה תוס' הרב רבי פרח, שסתם הקושי: "ולא כפ"ה(י)"]; ומביא אחר תחתיו: "אלא נראה: שכל זה [=דבר זה אין מודיעין למלכות] עם 'דוקא' בכל תורתכם ואמת היא, חוץ מדבר זה שאתם אומרים: שור של ישראל וכיו"ו] מדברי הסרדיוטות הוא!"

וראי להעיר, שהפירוש הראשון — שתלמיד הר"ם מייחסו לרש"י ("כך פ"ה") — תלוי כל כולו באותו נוסח שגרס כאן בד"ה "דבר זה", שחסירה בו חיבת "אנו" ואף מן הדין להדגיש, שבדברי רש"י, כמות שהם מותנים לפנינו [בד"ו]; ובמקוטעני? עיין ד"ה "למדנו תורתכם", שאינו אלא ד"ה בלבד[ו], ד"ה "חוץ מדבר זה — הם לא גילו להם [לסרדיוטות] למלכות" [!] טעמו של דבר, שיהא ממונו של גוי בחוקה הפקר, מפני הסכנה" (תל-כן, מפני שלא גילו להם, טעמו הסרדיוטות: "מה נשך" וכו') — דברי רש"י אלה, אעפ"י שעניינם (i) מעיקר עניינן של "כך פ"ה" שהביא תלמיד הר"ם, מכל מקום אין בהם, כשלעצמם, שום מקום לגוף "פירוש" זה (i) של "הקונטרס". שכן כלל וכלל לא נתפרש בהם דיבור "ודבר זה אין מודיעין למלכות", אלא דווקא הדיבור: "חוץ מדבר זה" ! וכבר אין אף שום ראיה לכך, שרש"י עצמו לא גרס את חיבת "אנו" בד"ה: "דבר זה אין > אנו < מודיעין למלכות". ולעולם, אף על דעת רש"י, הסרדיוטות הם שאמרו דבר זה, במנת להניח דעתם של חכמים. וכלל כלל לא מסדר סתם-התלמוד.

ואף לצד שני יש להדגיש, שעל דעת תוס' הרב רבי פרח (כ"ל הערה 19) דווקא מן "לישנא דהתם" (=מלשון הירושלמי) "משמע... [ש]שני אסיריחות אמרו: בדבר הזה נעשה עמכם טובה שלא נודיעם למלכות". כאילו גרס ב"לישנא דהתם": "דבר זה אין > אנו < מודיעין למלכות" אעפ"י כן בהבאת הירושלמי לא גרס תוס' הרב רבי פרח את חיבת "אנו" (כ"ל הערה 19 וח"נ הערה 22).

ואם אמנם גירסה בדוקה ומדוקה היא זו בתוס' הרב רבי פרח שם, עדיין צ"ע: ממה, בעצם, "משמע לישנא דהתם", [ש]שני אסיריחות אמרו: בדבר הזה [אנו] נעשה עמכם טובה שלא נודיעם למלכות" — יותר משמשמע כן מלשון הבבלי?

שמא, אם כן, אפשר ואולי אין גירסה זו בדוקה ומדוקה כל כך בתוס' הרב רבי פרח. ורק אשגרה היא מלשון הבבלי שבו גרס, הוא ותלמידו, דווקא: "דבר זה אין מודיעין למלכות", בלא חיבת "אנו"

אבל, לאמיתו של דבר, עדיין נשתמרה לנו בבבלי שם מסורת-נוסח שונה לגמרי, עתיקה ואף מקורית, לפי כל סימניה: "... אמרו להן: דקדקנו בכל תורתכם, ואמת³⁹

(כדברי חלמיד הר"פ ו"ל בשטמ"ק). אבל בירושלמי גרס אף הרב רבי פרוך: "דבר זה אין <אנו> מדיעין למלכות! עד שאף ביקש ללמד מן המפורש בירושלמי על הסתום בבבלי, הינו: מן מה ש"משמע מלישנא דהתם... כן נמי הוה הפירוש בשמעתיך". וכסימך השאלה שהצבנו בח"ג הערה 37 על ה"חסר" שבתוס' הרב רבי פרוך.

[ועיין 'תוספות ארוכים' — לפי כל הסימנים: מהדורה של תוס' ר' פרוך! — שמביא רש"ל, חכמת שלמה לבי"ק ל"ח א' (ועליי להציען במלואן, על-פי דפוס קראקא, שכן בדפוסים החדשים נחקטעו עד ללא הכר): "... אחר דבור המתחיל קראו ושנו, נ"ב: תוספות ארוכים: חוץ מדבר זה שאתם אומרים כר — בירושלמי מסיים: חוץ משני דברים הללו שאתם אומרים: בת ישראל לא חילד את הנכרית, אבל נכרית מילד את בת ישראל];

בת ישראל לא חילד את הנכרית, אבל נכרית מילד את בת ישראל; ברושתי;

גזילה(1) של ישראל — אסור, ושל גוי — מותר;

ומסיק התם: באותה עצה גור רבן גמליאל

על גזילה(1) של גוי שאסורה, מפני חילול השם;

הדר מסיק: שור של ישראל שנגח לשור של נכרי (ולא יתרו!);

בדבר הזה(1) אין <אנו> מדיעים למלכות

— פירוש: נעשה עמכם טובה שלא נודיע למלכות, שלא יתבעו —

אפילו כן לא מסא(1) לסולמא דצור עד דשכחו כולן(1). עד כאן.

סגנון הדברים מעורר אמנם חשד, שמא הגיה בהם רש"ל (כגון: "בדבר הזה", ל"ד"ו; לעומת: "דבר זה", ר"פ), ואולי אף השלימם, על-פי ירושלמי ד"ו. ובשליכך נמנענו מלהציגם בח"ג כעדות נוספת למסורת-הנוסח.

מכל מקום, קשה לפקפק בנוסחם שמביא רש"ל כאן: "בדבר הזה אין <אנו> מדיעים למלכות", כשהוא מאושש מן "פירוש: נעשה עמכם טובה שלא נודיע למלכות" שבצידי.

ועיין היטב גם במש"כ רש"ל, ים של שלמה לבי"ק, פ"ד סי' ט' (דפוס פראג שלר"ם) ל"ט א'-ב', ובסימו: "ולכן מסיק עליה בירושלמי: אפ"ה (כנסת ר"פ) לא מנו(1) לסולמא דצור עד דשכחו כולן(1); וכן ראיתי בפי' התו' ארוכים וכן יראה מפי' רש"ל מי שמעיין בו"ו" (עיין בדבריו למעלן שם: "... חכמים לא גילו להם [כל: לשני סרדישותו] טעמו של דבר: שממנו של גוי השקר, מפני הסכנה" — כפי' רש"ל ד"ה "חוץ מדבר זה" ומה שמסיק: דבר זה אין אנו מדיעי' למלכות — הוא מדברי הסרדישות" וכו' — כפי' תוס' ר' פרוך). ממש כדברינו למעלן כאן.]

38 = כ"י המבורג, מ. חסר בכ"י פלודנץ ואסקוריאל.

39 כך בכ"י המבורג ק"ה. ונמחקה חיבת "הדבר" ע"י קו, והוגהה מעל לשורה: "חוץ מדבר זה" — כנוסח הרווח בכל שאר כתי"י, וגם בד"ו¹ ואילך (וראה למעלן הערה 34).

ואמנם כאן מורכב ממש לעינינו עיקר-נוסח הספרי: "חוץ מדבר אחד" (ראה למעלן הערה 30), על הנוסח הבבלי הישן: "ואמת הוא הדבר! ואף מוכח מתוכו, שדווקא הנוסח המשובש (לפי דין הדקדוק): "דקדקנו בכל תורתכם, ואמת הוא" — הוא הוא המקורי, שריד-מקוטעו — של נוסח הבבלי הישן, שאותו שכת המגיה הזה בכ"י המבורג והגיהו במקומו, גם כשהגיה את חיבת "הדבר" להיות: "חוק" • מדבר • "זה" •.

ואילו הנוסח: "ואמת היא", שבכ"י פלודנץ ואסקוריאל, אמנם נכון הוא "כדין", אבל יחד עם זה כבר טח החזיק וכיסה אפילו על הסימן האחרון שנשתתיר להעיד על כך, שכל עצמו של נוסח מחוספס זה: "דקדקנו בכל תורתכם, ואמת הוא", חוץ מדבר זה" וכו', אינו אלא נוסח כלאיים, מעורב

הוא³⁹ הדבר³⁹: שאתם אומ': שור של ישראל שנגח שור שלנכרי — פטור, ושל נכרי שנגח שלישראל — בין תם בין מועד משלם נזק שלם" וכו'. ללמד, שמכתחלה לא נשלחו "שני סרדיוטות" הללו אלא כדי לדקדק בתורתן של ישראל אחרי מה שאומות העולם היו מלייזין עליה: שזו מכירה פנים של יהודי בדינו עם נוכרי. וזהו ש"אמרו להן: דקדקנו בכל תורתכם [אכן גילינו, כי] אמת הוא הדבר: שאתם אומרים [ומורין]: שור שלישראל שנגח שור שלנכרי — פטור" וכו'!

ב. והא כל זה כאשר יהיה. מכל מקום, לענין אותו מניין "מזור"⁴⁰ של "שני דברים הללו" שבירושלמי ב"ק — הרי כבר חיסר ר' אישוראי הפרחי⁴¹ שניים מן הארבעה שנפרטו שם, וכך שנאם: "... כל תורה שיש לכם נאה ומשובחת, חוץ משני דברים שאתם אומרים: [א] בת ישראל לא תיליד הנכרית, אבל נכרית מילדת לבת ישראל;⁴² [ב] גולו של ישראל אסור, ושל גוי מותר — באותה שעה גזר ר"ג על גולו של גוי שיהא אסור מפני חלול השם; אפילו הכי לא מטון לסולמא דצור עד דשכחון כלה!" וניכר, שאף בעל קונטרס אחרון חיסר אחד,⁴³ וצירף הנותרים להיות "שני דברים"⁴⁴!

ואילו מפרשי הירושלמי נדחקו ליישב זה המניין,⁴⁵ וגם חוקרים נתקלו בו.⁴⁶ ואחד

ומורכב מסטורות מזרחיות ומערביות גם יחד.

ואמנם אף חילוף חשוב זה שבין כ"י המבורג ק"ה ובין כ"י המבורג א"ה נתעלם מדק"ס לכ"ק כאן (ראה למעלה הערה 33).

40 sonderbar, כלשונו של גרץ (ראה להלן הערה 46).

41 כפתור ופרח, פ"ד, כ"ל הערה 1.

42 אמנם גם כאן אפשר אולי לפתור את חסרונה של הפיסקה: "בת ישראל לא תניק בנה של נכרית, אבל נכרית מניקה בנה של בת ישראל [ברשותה?]", כהשמטה בשל דילוג-דמיון, כמש"כ למעלה, הערות 12-13, לענין ההבאה בחי' רשב"א. אבל בעל כפתור ופרח השמיט מוסף על זו אף את ההיא של "שור של ישראל" וכו' — שודאי עיקרה כאן על ב"ק פ"ד מ"ג! עד שדומה, שאין לנו רשות לתלות את חסרונה של פיסקת "בת ישראל לא תניק" וכו' דווקא בדילוג-דמיון, שכל עצמו אינו בטוח בכל הנוסחים (בשל תוספת חיבת "ברשותה" בסופה, ראה למעלה הערות 13, 15).

43 דווקא את "שור של ישראל" וכו', ראה ח"ג שורה 9-10! ובוה אפוא כמו כפתור ופרח כנ"ל, הערה

42 (ושניהם שוים גם בהשמיטם אף את שורה 11: "ברברים הללו [דבבר הוה] אין אנו מדיעין למלכות")!

44 "... חוץ משני דברים: בת ישראל לא תילד... בת ישראל לא תניק... [ברשותה];

וגזלו של ישראל אסור, וגולו של גוי מותר; באותה שעה גזר ר"ג על גולו של גוי שיהא אסור מפני חילול השם; ואפילו כן לא מטו [ראה הערה 12] לסולמא דצור עד דשכחון כלה".

מן נוסח זה משמע, שכלל את: "בת ישראל לא תילד... בת ישראל לא תניק" וכו', שנשנו בהלכה אחת (ע"פ מ"א סופה!) — כ"ד בר א חד". ומחבר עמו, בוי"ה החיבור!): "וגזילו של ישראל" וכו' — כדבר שני!

45 ר' דוד דרשן (ר' מהר"ש ליברמן, ירושלמי כששטו, "מבוא", עמ' ת, הערה 1), ירושלמי דפוס קראקא (ש"ס"ט; וכן קראטאשין תרכ"ו), ב"ק ד' ב' שם: "חוץ מב' דברים — פי': משום דחשיב הא דלא תילד ודלא תניק בת ישראל לנכרית לענין אחד, מפני שטעמם אח' (השוה

מגדולי החכמים אף ביקש להגיהו.⁴⁷

למען הערה 44): וגזל הגוי ושור של ישראל שנגח כר"ג כ לענין אחד". וכן כתב אחריו גם מהר"א פולדא בפירושו לב"ק שם.

46 י"ה שור, החלוק, מחברת ו' (תרכ"ב), עמ' 51, אות ח: "... ואגב אורחא אעיר: כי דעתו של החכם שד"ל על הדין ששנו במשנה: שור של ישראל... שרז"ל הרציאו משפטם זה כמשפט הגרם או נגד ישראל (בית האוצר א [לעמבערג תר"ז] צד מ"ט [א-ב]) — היא מסתברת: כי בבבלי (!) וירושלמי (שם) וספרי ראה [!ווצ"ל: ואת הברכה] ספרו: "מעשה ששלחה המלכות... ולבסוף אמרו כל תורתכם נאה ומשוכחת חוץ מ' דברים, ע"ש — ואלו הדין שדנו בשור של ישראל כר"ל לא ראו (רז"ל (!) לחשוב [=למנות], והדעת נותנת שכזה מדדו להם במדה שהיו מודדים הגרים או לישראל, ועל כן לא היה המשפט הזה קשה בעיניהם" (אלא של א"ר ז"ל "חשברנו את שני דברים הללו" כי אם הסרדיוטות! והללו, לעולם היה הדין שדנו (רו"ל!) בשור קשה בעיניהם!) וכו' (וראה שם בבית האוצר, שם באורך, ובדברי יה"ש שם, ואכמ"ל).

יה"ש מנה אפוא בעקבות ר' דוד דרשון ומהר"א פולדא, את "בת ישראל לא תיילד... בת ישראל לא תניק" וכו' — אחת. והתעמל להוציא את "הדין שדנו בשור של ישראל" וכו' מן המניין.

גם גרץ, *MGWJ* 30 (1881), עמ' 494 ואילך, חפס בעיקר בדרך זו, אעפ"י בשינוי טעם: Sonderbarerweise wird in Quelle I [= ירושלמי ב"ק] von zwei solchen Bestimmungen gesprochen dagegen werden drei [אף הוא מונה אפוא כר"ד דרשון ומהר"א פולדא, את "בת ישראל לא תיילד... בת ישראל לא תניק" וכו' כ"דבר אחר"!] "Eine muss also eliminiert werden. I u III [= (ספרי כרכה) haben gemeinsam das Gesetz von zwei solchen Bestimmungen gesprochen. Das dieses in der That Anstoss erregt haben muss, folgt auch daraus, dass in I hinzugefügt wird: Bei dieser Gelegenheit habe Rabban Gamaliel eine Verordnung gegen גוי erlassen u. erklärt dass es verboten sei. Nur dieses allein kann gegenstand des Anstosses gewesen sein. Dagegen das Gesetz, wenn der Ochs eines Juden mit dem eines Heiden in Conflict geräth, ist so ausserordentlich selten anwendbar, dass kaum anzunehmen ist, dass je davon die Rede gewesen sein sollte etc."

ואף-על-פי שקילס ר"ב בכר, *Die Agada der Tannaiten I*² (Strassburg 1903), את דברי גרץ בעניין: Vgl. die scharfsinnigen Ausführungen Von Grätz, *Monatschrift* etc. מופרכים, לפחות, מן אוחו הטעם, שיש אף לטעון — בין השאר — כנגד דברי יה"ש (ואפילו כנגד חיסוריהם של בעל כפתור-ופרח ובעל קונטרס-אחרון, שהשמיטו, שניהם, דווקא את "שור של ישראל שנגח לשור של נכרי פטור" וכו', מתוך הבאותיהם): כי בוודאי דווקא בשביל "דבר זה שאתם אומרים [כ"ק פ"ד מ"ג]: שור של ישראל שנגח שור של נכרי פטור" וכו', נקבע "מעשה" זה בתלמודה של משנת ב"ק פ"ד מ"ג, גם בירושלמי וגם בבבלי. וסימן לדבר, שבבבלי שם לא החכר באותו "מעשה" אלא "דבר זה... שור של ישראל" וכו' בלבד! (וראה להלן הערה 47).

(גם דבריו של גרץ בהמשך שם, לענין ש"אמרו: גזילו של גוי מותר" — שלדעתו נתכוונו בזה דווקא "כנגד מס הגולגולת של ה-Fiscus Judaicus, שאספסיאנוס הטילו, ודומיטיאנוס גבה אותו ביד-חזקה כל כך" — אי אפשר לקיימן. ואכמ"ל).

וזוכיר לבסוף אף את השערתו הפילולוגית-ביקורתית של רז"ו רבינובין, שערי תורת א"י, עמ' 670: "מפני חילול השם, שור של ישראל וכו' — ככפתור ופרח פ"ד ליחא: מן שור של ישראל (כל המאמר עד) למלכות; ונראה שזה נוסף מן הצד [=הגליון] ע"פ הבבלי ל"ח א, והכניסוה הסופרים בפנים" ואמנם גם כנגד זו — בדיוק כמו כלפי כפתור-ופרח עצמו — חופסת השגתנו הנ"ל.

47 ר"י לוי, בפירושו לירוש' כ"ק פ"ד ה"ג, עמ' ק"ג ואילך: "חוץ משני וכו' — קשה, שהרי החכרו יותר משנים! ואולי יש מקום להגיה המספר ולגרסו: חוץ מ' ארבעה! ויותר נראה לגרסו

מכאן שלשון זה: "חזן משני דברים הלילו" — באמת אינו אומר אלא דרשני⁴⁸. לקמן, בתר 'ברשותה' (היינו, לאחר הבאת המשנה ע"ז פ"ב מ"א: 'בת ישראל לא חילד... בת ישראל לא תניק... ברשותה' — וכדי להציע כאן את ספרי ברכה פיס' שמ"ד ואת משנת ב"ק פ"ד מ"ג): ואית דמדין, או: ואית תניי תניי!
 לשון אחר: ר"י לוי מציע לראות כאן שתי מסורות-תלמוד שונות שנצטרפו; ושכל אחת מהן עונה על "הכותרת" המשותפת: "חזן משני דברים הלילו": היינו כך:
 חזן משני דברים הלילו:

I ע"ז פ"ב מ"א (סופה):	II ספרי ברכה (שמ"ד):
(1) בת ישראל לא חילד את הנכרית; אבל נכרית מלדת את בת ישראל.	(1) גזילו של ישראל — אסור; וגזילו של גר — מותר.
(2) בת ישראל לא תניק בנה של נכרית; אבל נכרית מניקה בנה של בת ישראל.	ב"ק פ"ד מ"ג (סופה): (2) שור של ישראל שננח לשור של נכרי — פטור; ושל נכרי שננח לשור של ישראל —
- בין תם בין מועד משלם נזק שלם.

ואמנם, לשון שני (II) זה אינו אלא צירוף המסורת שבספרי עם זו שבבבלי ב"ק ל"ח א (כנ"ל הערה 32 ואילך): לאמיתו של דבר, אין כל צורך בהגהותיו של ר"י לוי ("ואית דמדין" = "איכא דאמר" שבבבלי, או: "אית תניי תניי" "תניא אידך", "ואיכא דמתני הכי" שבבבלי), כדי לקיים הצעה קו. שמא אפשר שצירוף של שני לשונות חלוקים יש כאן (מעין: "לישנא אחרינא אמרי לה" שבבבלי), בלא שום ציון (ראה מש"כ מהר"ש ליברמן, תלמדה של קיסרין, עמ' 25). ברם, אסמכתא של ממש לפתרון זה אין בידינו. חזן מן הדמיון היוצר של כוח ההשערה. חזן, אולי, מן היצר האפריורי של ביקורת-התלמוד המודרנית — שעליה ליהרר הרבה שלא תיהפך לגלגולו החדש של הפלפול הישן — שמתאוה לפתור כל בעיה פילולוגית בסאנאקיה של "הפרדת-המקורות".

48 מן הדין הוא, לעיין קמעה גם אחרי דרך-העריכה של סיפור-מעשה זה בירושלמי למקורותיו. ההלכות הללו שנמנו ובאו ב"מעשה" זה ודאי לא מקשה אחת נשנו כאן, אלא מקורות מקורות לקוטן; דרך צירופן פשוטה ושקופה. בתוך נקבעה לעמוד מעין-פיסקת ספרי ברכה (שמ"ד): "גזילו של גר מותר, ושל ישראל אסור". משם — "וכבר שלחה מלכות שני סרדיטאות" וכו' — הובא לכאן גם סיפור-המסגרת שבירושלמי: "מעשה ששלחה מלכות הרשעה" וכו'. ולפני ההלכה התיכונה, זו שמעין-פיסקת ספרי ברכה, ולאחריה — משנות תמימות. לפניה — ע"ז פ"ב מ"א (סופה); וב"ק פ"ד מ"ג (סופה) — שהיא, כאמור, שייכת לב"ק כאן — לאחריה.
 אבל סיפור "מעשה" זה שבירושלמי: "מעשה ששלחה מלכות הרשעה שני אסטרטגיטות" וכו', אעפ"י שכולו רצוף משנות-תנאים, מדרש ומשנה — מכל מקום כל עצמו אינו 'משנה (חיצונית)', "ברייתא". וכמה הוכחות לכך.

(א) לא רק שהירושלמי לא פתח סיפור-"מעשה" זה במלת-ההצעה: "תני" (וראה ר"י לוי בפירושו שם עמ' קיג: "אולי יש לגרוס: תני מעשה"! ואמנם, יש ירושלמי מציע ברייתא בלא "תני" בראשה). אלא אפילו בבבלי, שאינו שונים שם: "תנו רבנן: וכבר שלחה מלכות הרשעה" וכו' (כ"י פלורנץ, מ (כבר), אסקוריאל, ד"ו וא"י) — חסר "תנו רבנן" בנוסח הבבלי הישן, כ"י המבורג ק"ה (ונוסף בו ב"א מעל לשורה)!

(ב) סיומו הארסי: "אפילו כן לא מסן לסולמיה דצור עד דשכחון כולה" — סימן היכר מובהק הוא לעיבת אמוראי. וילמד על כולו.

(ג) ואף בניסוחה של גוף ההלכה התיכונה: "גזילו של ישראל אסור, וגזילו של גוי מותר", ניכרות עקבותיהן של ידיים מאוחרות שחלו בה. מי שהביא את זו לכאן, "המסדר האחרון",

היפך את סדרה המקורי שבספרי: "גזילו של גוי מותר, ושל ישראל אסור" (פעמיים) ובוודאי רק כדי להשוותה עם המערך של שתי המשנות האחרות: "בת ישראל לא תילד (תניק)... אבל נכרית מילדת" ("מניקה") וכו' — שלפניה; שור של ישראל... פטור, ושל נכר... משלם וכו' — שלאחריה.

[שמא יש לזן בדרך זו גם חילוף אחר דומה, אבל שונה: חילוף בתחום תולדות הנוסח, ולא עוד חילוף בין גופי חלמוד עצמון? ח"נ שורות 6, 7: "גזילו של גוי", ס, ק"א, ש, כו"פ; — 'של נכר', ל. בספרי שם, בתוך המעשה: "גזילו של גוי"! (בהוצ' פינקלשטיין שם, עמ' 401, לא נרשם בזה שום חילוף). כלום יש מקום לחשוב, שמסורת הנוסח של כ"י ל שינתה את ה"גז" המקורי (ספרי!) ועשאתו: "נכר" — כדי להשוותו עם 'הנכרית', שלפניו ועם ה"נכר" שלאחריו הצעה זו בוודאי מפקפקת. שכן בספרי שם גופו נתחלף "גז" זה שב"מעשה" עם ה"נכר" שבראש הפיסקה: "... שהרי אמרו: גזילו של נכר (!) מותר" וכו' (וגם כאן לא נרשם שום חילוף בהוצ' פינקלשטיין). וראה מש"כ למעלן הערה 20.]

אין ספק, שמכל המסורות שטיפרו "מעשה" זה "ששלחה מלכות הרשעה שני אסטרטגיטות ללמד תורה מרבן גמליאל" — המקור העתיק והראשון הוא בספרי (ולאו דווקא כסברת ג' אלן, תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, א' (תשכ"ו), עמ' 293). שם מוצע העניין בסגנון מקורי של הלכה פסוקה: "... שהרי אמרו: גזילו של גוי מותר, ושל ישראל אסור" (השווה למשל, ח"כ שמיני פרק ב' י"א (מ"ד), ועל-פי כ"י וטיקאנה 66: "... ר' ארי... תדע לך שהיא כן, שהרי אמרו: אוגן טובל ואוכל פסחו לערב", = פסחים פ"ח מ"ח ור' מהרי"ן אפשטיין, מבוא לנה"מ, עמ' 728, ועמ' 752 ואילך. וראה למעלן הערה 3). ואליה סמכו שם "המעשה": "וכבר שלחה מלכות" וכו', שגם בו מובא כ"דבר אחד" מן "התורה": "גזילו של גוי מותר" וכו'. והלכה קדומה היא זו! שבצורה חתוכה ופסוקה זו לא נשמרה עוד, לפי שעה, בשום מקור אחר (גם לא בירושלמי והשווה י"ב פ"ב ה"ה ח"ג: "אפילו כמאן דמר: גזילו שלגוי אסור, כל עמא מדחי שאבידתו מותרת"). ומן הטעם הפשוט, שזו "משה ר' אש"ה" — הלכה שנישנת בידי בית-דין שלאחריהם! כמה שמספר הירושלמי: "באותה השעה גזר רבן גמליאל על גזילו של גוי שיהא אסור מפני חלול השם":

אבל במקורו, כסיפור ה"מעשה" שבספרי, עדיין אין שום זכר ל"גזירה" זו שגזר רבן גמליאל. הוכחה לכך, שהסיפור שבירושלמי מאוחר לזה שבספרי! אבל "גזירה" זו של רבן גמליאל לא החכרה אף בשום מקור אחר (ראה להלן). ו"המסדר" את סיפור-המעשה בירושלמי קישר "גזירה" זו של רבן גמליאל קשר הדוק ("באותה השעה") עם "מעשה" המשלחת ש"שלחה מלכות שני סרדיטאות... אצל רבן גמליאל" וכו' — כמות ששנו אותו בספרי! הוזה אומר: "המסדר" הוזה עצמו הוא ששיקע כאן "גזירה" זו ש"גזר רבן גמליאל על גזילו של גוי שיהא אסור", "כמאמר מוסגר" (ר"י לוי, בפירושו לירושלמי, שם עמ' קד). שמפסיק העניין. ולאו דווקא משום שכך מצא אותה במקור שלפניו, קשורה ודבוקה עם ה"מעשה" "ששלחה מלכות שני אסטרטגיטות ללמד תורה מרבן גמליאל" וכו'. שהרי עדיין לא מצאנו זכר למקור כזה, חוץ מבדברי "המסדר" הוזה לבדו.

אלא בוודאי רק במנת להחאים "דבר אחד" זה שבתורתנו — "גזילו של גוי מותר", לפי סיפורו — עם ההלכה ההולכת בימיו: "גזל הגוי" — אסור! "שיפורן", אינטרפולאציה, למופת! (השווה מש"כ למעלן הערה 31).

ואמנם כנגד יחסו של ההלכה החדשה כגזירה ש"גזר רבן גמליאל על גזילו של גוי שיהא אסור מפני חלול השם" שנינו בתו"כ בהר פרשה ר' פ"ט ב-ג (ב), כ"י ו"י, מהר" פקסימיליה עמ' 206: "ר' שמעון אר: מנין שגזל הגוי גזל, חל' לר' (ירקרא כה 49): וכו'. ובבבלי ב"ק ק"ב למדנו, שמן מדרשו (!) של ר' עקיבה רבו אמר ר' שמעון. שכן שם (לפי נוסח כ"י המבורג): "א"ר שמעון: דבר זה דרש ר' עקיבה כשבא מופרית" ("מופריין", "מופירין", "מופרין"

וכבר דומה, ומן צורת הרשימה בלבד, שלא דווקא במנין של גופי-הלכות "הדברים" אמורים. אלא שורה של ארבע הלכות יש כאן, שכל אחת לעצמה ערוכה בסגנון של "שני דברים": "בת ישראל לא תיילד את הנוכרית — אבל נכרית מילדת את בת ישראל". וכן כולן. ובסופה: "שור שלישראל שנגח לשור של נכרי, פטור — ושל נכרי שנגח לשור של ישראל, בין תם בין מועד משלם נוק שלם", שבשבילו הובא כל עצמו של "מעשה" זה לכאן, לירושלמי על ב"ק פ"ד מ"ג:

"שני דברים" מחלפים, הפוכים, סותרים.⁴⁹ "דבר זה" בישראל — והיפוכו בנכרי. ממש סתירה פנימית, על משקל הקושי שסתם-הבבלי קם בפיהם של "שני סרדיוטות" — "אסטרטגיטות" אלה: "מה ש" נפ"ש: אי רעהר דוקא, אפי' דנכרי כי

— *Zepiropion*; השווה גם תוס' ב"ק פ"י יז, הוצ' צוקרמאנדל, עמ' 368; ספרי נשא, פ"ס ד, הוצ' הורוביץ, עמ' 7; ר"ב ב"ק פ"ט ה' ט"ו ז א'; מין לגול הגוי שהוא אסור, ת"ל" וכו'. הוזה אומר: לא דווקא גזירה "מפני חילול השם" שגזר רבן גמליאל, "מדבריהם"; אלא מדרש: "לגול הגוי שהוא אסור", שדרש ר' עקיבה, מדבר תורה! [עיי' בבלי ב"ק שם: "ולר' עקיבה טעמא: מפני קדוש השם, הא גזל הגוי שרי (י) — והא תניא: א"ר שמעון: דבר זה דרש ר' עקיבה" וכו'. אלא שמי שירצה יוכל, אולי, לטעון — שלא כבבלי, עיי' שם! — שאמנם רבן גמליאל גזר, ואילו ר' עקיבה, "גיבור בתורה", מביא לגזירתו מקרא מן התורה! ואכמ"ל.]

ובתוס' ב"ק פ"י ת, הוצ' צוקרמאנדל, עמ' 368, 1-2, נשנת הלכה זו סתם: "הגחל את הגוי חייב להתזיר לגוי, חמור גול הגוי מגול ישראל... מפני חילול השם" (ראה מהר"ש ליברמן, תוס' ראשונים, ח"ב, עמ' 124). ר"מ מפני חילול השם" להחמיר (ולאו דווקא כבבלי שמדייק: "מפני קדוש השם [=חילול השם!] — הא גול הגוי שרי", להקל!) ולא ניכנס כאן לדון במספק הזה המרובה, שמעורר לשון ספרי ברכה (שמ"ד): ששני סרדיטאות הללו "הלכו להם אצל רבן גמליאל לאושא" — ולא: ליבנה" (כי סנהדרין ליב ב"ו "רבן גמליאל לאושא" — באושא", ספרי כ"י ל, שני קטע-גניזה, דפ"ר, ליקוט, ומדרש חכמים, לפי ח"ג הוצ' סינקלשטיין שם, וכנגד שורת-עדים זו אין כדי הכרע בנוסח היחידאי — שחשוד בתיקן מדעתו — של כ"י ברלין (א): "רשב"ג באושה" (השווה: סי תנאים ואמוראים הוצ' גריבואר, סי החכמים א, עמ' 176: "... לר' יהודה הנשיא הוא רבינו הקדוש, לרבן גמליאל היושב באושה" וכו'; וראה סי תרי"א הוצ' שד"ל, פראג חקצ"ט עמ' 3; מחזור ישרי; הוצ' הורוויץ, ברלין תרנ"ג, עמ' 482; ובהוצ' מרכס, תפארת ישראל, סי חיובל לר"י לוי, ברסלר תרע"א, עמ' 172 [XVIII]: "... לרבן גמליאל בנו של ר' חנניה הנוולד באסיה" (השווה בבלי סוטה מ"ט ב — ב"ק פ"ג א); וראה הוצ' כהנא, ספדים תרצ"ה, עמ' 2 — והערבוב מרובה). ולביבליוגראפיה ראה מ"ד קר, "דיאלוגים" וכו', הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ד, ירושלים, 1973, עמ' 276 הערה 47.]

ונעיר עוד רק זאת: שעל אוסיו המאוחר, האמוראי, של סיסור-המעשה בירושלמי מסייע, אולי, אף השימוש בצורה "אסטרטגיטות" — *στρατηγέται*, שרוחת דווקא בספרות המאוחרת, הביזאנטית (כנ"ל הערה 6).

49 מהר"ש ליברמן מזכיר לי את שימושה של "תרת" בבבלי [קידושין ס"ה א, בבא קמא כ"א א (תרת"י מ"י ל (י) ... דסתין אהדר, רש"י], בבא מציעא כ"ד ב סימן, ועיי' תוס' קידושין י"ט א, ד"ה "תרת" ועיי' ס' כריתות לשון למודים, שער ג, סי ס"א; ס' חליכות עולם, השער השני פרק א, מנטובה שמח"ה, ח' א-ב, ד"ה "פעמים הגמרא מקשה ואומר תרת" וכו'; כללי הגמרא למהר"י קארו שם; פחד יצחק אות ת, קע"ד ב' וא"ע תרת"י.]

50-50 זו אינטרציה — ארמית — ברורה. וכל עצמה שאולה מלשון הקושי של סתם-התלמוד, בפתיחת

נגח דִּישְׂרָאֵל לִפְטֵר; וְאִי 'רַעְהוּ' לֹא דוּקָא, אִפִּי' דִּישְׂרָאֵל כִּי נִגַּח דְּנִכְרֵי לִיחִיבֵיז? ⁵⁰
 ג. וְאִף־עַל־פִּי שְׂאִין רְאִייה לְדַבְרֵי, שְׂמָא זְכַר לְדַבְרֵי. שְׂהָרִי מוֹנַח זֶה: "שְׁנֵי דְבָרִים" —
 — *δισσοὶ λόγοι* ⁵¹ וּבְמִבּוֹב; שְׁנֵי דְבָרִים ⁵² חִלּוּקִים, מוּחֲלָפִים, סוֹתָרִים — מִשְׂמַשׁ
 כְּנוּשָׁא רֵאשִׁי בְּחִיבּוּר קֶטֶן ⁵³ שְׁנַתְחַבֵּר בְּחֻגֵי הַסּוֹפִיסְטִים, ⁵⁴ לְפִי כֹל הַסִּמְנִים, סִמּוֹן
 לְשַׁנַּת 400 לְפַסְהָ"ג, לְאַחַר נִצְחוּנָהּ שֶׁל סְפֵרְטָה מִבְּלַחְמָה הַפִּילִיפוֹנִיסִית. ⁵⁵
 וְזו פְּתִיחַתוֹ, ⁵⁶ בְּרֵאשִׁי הַפְּרָק הָרֵאשׁוֹן: ⁵⁷ "שְׁנֵי דְבָרִים נִאֲמָרִים בְּהִילָאס עַל־יַד
 הַמַּתְפַּלְסָפִים עַל הַטוֹב וְהָרַע. יֵשׁ אִוְמָרִים: כִּי [עַנִּיין] אַחַר הוּא הַטוֹב, וְ[עַנִּיין]
 אַחַר הָרַע. וְיֵשׁ אִוְמָרִים: כִּי אוֹתוֹ [הַעַנִּיין] עֲצָמוּ הוּא ⁵⁸ — אֵלָא לְאַלֵּה יֵהָא הוּא
 טוֹב, וְאִילוֹ לְאַלֵּה רַע; וְאִף לְאוֹתוֹ הָאֲדָם עֲצָמוּ — פַּעַם טוֹב, וּפַעַם רַע." ⁵⁹ וּמִכָּאן וְעַד
 סוֹף הַפְּרָק מוֹצֵעַ וּמוֹצֵג כֹּל אֶחָד מִן "שְׁנֵי דְבָרִים הַלִּילוֹ", בּוֹה אַחַר זֶה, תּוֹךְ דִּיוֹק אַרוֹךְ
 וּמְפוֹרֵט וְאִף מַעִיף בְּמַקְצָת, בְּעִיקָר בְּאֲמַצְעוֹת דּוּגְמוֹת מְרוּבּוֹת. ⁶⁰
 וְכֵן אִף בְּפָרָק הַשְּׁנִי: "עַל הַיַּפָּה וְהַמְּכוּעַר — שְׁנֵי דְבָרִים"; ⁶¹ וְכֵן בְּשִׁלְשִׁי:

הַסּוֹגִיָה, שְׂמַקְשָׁה עַל ב"ק מ"ד מ"ג: "שׁוֹר שֶׁל יִשְׂרָאֵל שְׁנַח שׁוֹר שֶׁל נְכָרִי פְטוֹר" — "<אֲמַרִי> (חֶסֶר
 בְּכִי הַמְּבֹרָג) מֵה נִפְשָׁךְ וְכֵר, וְעִלְיָה: "אֲמַר ר' אֲבָהּ: אֲמַר קָרָא: עֵמֵד... רֵאָה וְתֵר גּוֹיִם וְכֵר, עֵינַי
 שֶׁם (וְרֵאָה לְמַעַל הָעֵרָה 36).

51 *duplicates*, כְּפִלִּים; וְגַם סַחֵם: שְׁנַיִם, רֵאָה מִלּוֹנֵם שֶׁל L.S.J., עַם' 437 עֵרָךְ *δισσοὶ*.
 52 וּבְמִשְׂמַעוֹת הַמְּצוּמָצְמֵת: דִּבְרוּרִים, מֵאֲמָרִים, הַגִּידוֹ רֵאָה: Diels-Kranz, *Vorsokratiker*, III
 (1957), *Wortindex s.v. λόγος*, p. 259a.

53 Diels-Kranz, *Vorsokratiker*, II (1952), 90[85], p. 405–416.
 54 רֵאָה Diels-Kranz (לְעִיל הָעֵרָה 53) עַם' 405, הָעֵרָה לִש' 1. וְרֵאָה: Überweg-Prächter, *Geschichte*
*der Philosophie, I, Die Philosophie des Altertums*¹³ (Basel 1953), p. 125s.

55 רֵאָה Diels-Kranz שֶׁם 1, 8 (עַם' 406, 14): *ἄ ἔν τε τῷ πολέμῳ (καὶ τὰ νεώτατα πρῶτον ἐρῶ) ἂν ἐνίκων Ἀθηναίως καὶ τὴν συμμάχων κτλ.*
 56 שֶׁם 1, 1, עַם' 405, 3; וְרֵאָה לְהֵלֵךְ הָעֵרָה 59.

57 *Περὶ ἀγαθῶ καὶ κακῶ* שֶׁם 2.
 58 *ἔστι*, כְּלוֹמֵר: *τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ κακόν* — *ὡς τὸ αὐτὸ ἐστὶ*.

"כִּי אוֹתוֹ [הַעַנִּיין] עֲצָמוּ הוּא הַטוֹב וְהָרַע" ! בְּהִשְׁמַטַּת הַנּוּשָׂא בְּמִשְׂפַּט "חֹחַר" זֶה (הַשׁוּוּה
 לְמַעַל: *ὡς τὸ τοῖ μὲν γὰρ λέγονται κτλ.*) יֵשׁ מִשׁוֹם הַטְעִיָה סוֹפִיסְטִית. שֶׁכֵּן צָרִיךְ הִיָּה לְהַשְׁלִים: *ὡς τὸ
 ἀγαθὸν καὶ κακόν* — *αὐτὸ ἐστὶ*, הֵינּוּ: שְׂאוֹתוֹ [הַעַנִּיין] עֲצָמוּ הוּא — גַּם טוֹב וְגַם רַע (טוֹב, לְמִי
 שֶׁהוּא טוֹב בְּשִׁבְלֵהּ; וְרַע, לְמִי שֶׁהוּא רַע בְּשִׁבְלֵחַ הַשׁוּוּה בְּאִמַּת הַהַמְשָׁךְ: *τοῖς μὲν ἀγαθὸν
 κακῶν*). אֲבָל כֹּלל כֹּלל לֹא: שֶׁ"הַטוֹב" (*τὸ ἀγαθόν*, בְּה"א הַיִּדְיעָה) עֲצָמוּ רַע" (*τὸ κακόν*)
 עֲצָמוּ הֵם וְהֵם [= הוּא אוֹתוֹ הַעַנִּיין עֲצָמוּ]! וְרֵאָה הָעֵרָה 60.

59 *Δισσοὶ λόγοι λέγονται ἐν ταῖς Ἑλλάδι. ὑπὸ τῶν φιλοσοφούτων περὶ τῷ ἀγαθῷ καὶ τῷ
 κακῷ. τοῖ μὲν γὰρ λέγονται, ὡς ἄλλο μὲν ἐστὶ τὸ ἀγαθόν, ἄλλο δὲ τὸ κακόν. τοῖ δὲ, ὡς τὸ
 αἰὶό ἐστι, καὶ τοῖς μὲν ἀγαθὸν εἶη, τοῖς δὲ κακόν, καὶ τῷ αὐτῷ ἀνθρώπῳ τότε μὲν
 ἀγαθόν, τότε δὲ κακόν*.

60 רֵאָה, לְמַשַּׁל, הַדּוּגְמָה שֶׁחֹכְרֵנוּ (לְעִיל בְּהַעֲרָה 55): שֶׁהַנְּצוּךְ, שְׁנִיצְחוּ הַלֵּאקִידִימוֹנִים אַח הַאֲתוֹנַיִם
 וְאֵת בְּנֵי בְרִיתָם, טוֹב הוּא לְלֵאקִידִימוֹנִים, וְאִילוֹ רַע לְאֲתוֹנַיִם וּבְנֵי בְרִיתָם. לְלַמֵּד, שְׂאוֹתוֹ הַעַנִּיין עֲצָמוּ
 הוּא גַם "הַטוֹב" וְגַם "הָרַע"; וּמִכָּאן: שֶׁ"הַטוֹב" וְ"הָרַע" הוּא אוֹתוֹ הַעַנִּיין עֲצָמוּ.

61 שֶׁם, עַם' 407, 18 וְאִילֵךְ: *ἀισχρῶ δισσοὶ λόγοι <τῷ> καλῷ καὶ <τῷ> λέγονται δὲ καὶ περὶ τῷ*

"על הצדק והבלתי־צדק" ⁶² ואף ברביעי: "על הכחב האמיתי" ⁶³ ובפרק השלישי, בהציעו שם את אותן "שני דברים", הסותרין זה את זה, "על הצדק והבלתי־צדק", קובע המחבר: ⁶⁴ "ואף אני אנסה לסייע על זה" (כלומר: על זה שאומר: "אותו [העניין] עצמו [הוא] צדק ובלתי־צדק"). ⁶⁵ ומביא שורה שלמה של ראיות ודוגמות על כך. ועם סיומן עובר הוא להציע את הדבר השני, בזה הלשון: ⁶⁶ "נאמר אמנם גם דבר מנוגד [ἀντίος λόγος] לזה: כי [עניין] אחר הוא הצדק והבלתי־צדק, שונה — כשמו כך גם עניינו" כאן מפורש, אפוא שבאמת אין שמועין של *δισσοί λόγοι* אלא: *ἀντίοι λόγοι* ⁶⁷ — דברים מנוגדים, מחלפים, חלוקים, סותרים.

כאן נשתיירו אפוא בידינו פרקים, שנדרשו בבית מדרש ⁶⁸ סופיסטי בידי מי שהתלמד להשתמש באמנות הרטורית של עריכת "שני דברים". היינו, שהוא עצמו סודר ויכוון "בעד" ו"נגד", לגבי כל בעיה שעומדת לדין. ⁶⁹

62 שם, עמ' 410, 6 ואילך: *δισσοί δὲ λόγοι λέγονται καὶ περὶ τῷ δίκαιῳ καὶ τῷ ἀδίκῳ* κτλ.
63 שם, עמ' 411, 23 ואילך: *λέγονται δὲ καὶ περὶ τῷ ψεῦδῆος καὶ τῷ ἀλαθέος δισσοί λόγοι* κτλ.

64 שם, עמ' 410, 7-8: *καὶ ἐγὼ τούτῳ πειρασοῦμαι τιμωρέν*:
וכן מכרעה דעה עצמו גם למען 1, 2 (עמ' 405, 6 ואילך): *ἐγὼ δὲ καὶ αὐτὸς τοῖσδε* [scil.: *τοὶ*]
δέ, ὡς τὸ αὐτὸ ἐστὶ κτλ., 59 (כנ"ל הע' 59) *ποτιτίθεται. σκέψομαι δὲ ἐκ τῷ ἀνθρωπίνῳ βίῳ, ὧ ἐπιμελῆς βρώσιός τε καὶ πόσιος καὶ ἀφροδισίων. ταῦτα γὰρ ἀσθενοῦντι μὲν κακόν, ὑγαιίνοντι δὲ καὶ δεομένῳ ἀγαθόν*
וכך גם להלן 2, 4 (עמ' 411, 25 ואילך): *καὶ ὅτι ὁ ἀδίκος ἀδίκῳ ἐπιμένει* [scil.: *λόγον*] *λέγω* [= *τὸν * α ὕ τ ὁ **]
τὸν ψεύσαν ἤμενλόγον * καὶ * τὸν ἀλαθῆ] κτλ.

המחבר תופס אפוא עמדה סופיסטית מובהקת, מעין זו של פרוטאגוראס. השווה: Aristoteles, *Metaphysica* K6, 1062b 13 (Diels-Kranz, *Vorsokr.*, II 80 A 19, p. 259): *καὶ γὰρ ἐκεῖνος* [scil. Protagoras] *ἔφη πάντων εἶναι χρημάτων μέτρον ἄνθρωπον... τούτου δὲ γιγνομένου — τὸ α ὕ τ ὁ συμβαίνει καὶ εἶναι καὶ μὴ εἶναι, καὶ κακὸν καὶ ἀγαθὸν εἶναι, καὶ τᾶλλα τὰ κατὰ τὰς ἀντικειμμένας λεγόμενα φράσεις* κτל. (השווה להלן הערה 67, הערה 171).

65 ראה Diels-Kranz (לעיל הערה 53), עמ' 410, 7: *τοὶ δὲ τῶντὸ δίκαιον καὶ ἄδικον*
66 שם עמ' 411, 10 ואילך: *λέγεται δὲ καὶ τῶνδε ἀντίος λόγος, ὡς ἄλλο τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικόν ἐστιν, διαφέρον ὡσπερ καὶ τῶνιμα, οὕτω καὶ τὸ πρᾶγμα* (cf. ib. Nachtrag, p. 423, *δῶμα: πρᾶγμα*)

67 השווה *ἀντιφράσεις*, אריסטו. *Metaph.* 18, b1007, 4r (Diels-Kranz, *Metaph.* II 80, 19A, עמ' 259, 28 ואילך. השווה אריסטו שם 13 b1062, 6K (כנ"ל סוף הערה 64). וראה להלן הערה 71.

68 Diels-Kranz (לעיל הערה 53) 4, 4 (עמ' 412, 5): *ἔπειτα τοὶ ἐξῆς καθήμενοι αὐ λέγομεν*:
μίστας ἐμὶ — ובכן, אם אנו שיושבים [כאן] זה אחר זה בשורה נומר: "אני מיסטיס" וכר.

69 השווה: Stephanos Byzantios, s.v. *Ἀβδηρα* (Diels-Kranz, *Vorsokr.* II 80, A 21, p. 260): *Πρωταγόραν... τοὺς μαθητὰς δε διδάχεται τὸν αὐτὸν ἕργειν καὶ ἐπαίνειν* — פרוטאגורוס לימד את חלמידייו לנגות וגם לשבח את אותו [הנושא] עצמו.

על מוצאו הסופיסטי של המונח "שני דברים" מעידה המסורת שמביא Diogenes Laertios⁷⁰: "הוא (כלומר: Protagoras) היה הראשון שאמר, שקיימים "שני דברים" (δύο(!)λόγους) מנוגדים [ἀντικειμένους]⁷¹ זה לזה על כל עניין"⁷². וכבר הוכר,⁷³ שבדברי פרוטאגורס אלה נשתמש גם Euripides, בחרח אחד שנשתייר בין הקטעים ששרדו מן מחזהו Antiope: "מן כל עניין יוכל לערוך תחרות של שני דברים, מי שיודע לנאום"⁷⁴. וכן מוסר אף Seneca:⁷⁵ "פרוטאגורס אומר, שכל עניין יוכל להיות נדון מכל אחד של שני צדדיו במידה שווה; ואפילו זה עצמו: אם אמנם כל עניין ניתן-לדין מכל אחד של שני צדדיו"⁷⁶.
ומן הדין להזכיר את הערכתו — האנטי-סופיסטית! — של אפלטון על עניינן של "שני דברים". — בהלכה (ἐν τῷ νόμῳ)⁷⁷:

סיפור ישן...⁷⁸: כי הפריטן כשהוא יושב על הטריפוד של המוסה, באותה שעיה אינו חלום... ומכין שאומנותו היא [אומנות] של חיקוי [μιμήσεως], הרי מוכרח הוא — עם שהוא יוצר בפיוטו אנשים שחלוקים בדעתם זה על זה —

- (Diels-Kranz ib. A1, p. 253; B 6a, p. 266) 51 IX 70
שמה בחיבורו Ἀντιλογία? ראה ריוגיניס לאירטיוס 55 IX Diels-Kranz, o.l. II 80, A1 ad)
71 : (finem, p. 255) Ἀντιλογίῳ ἄβ; Ἀντιλογικοί; Ἀντιλογία; [Λόγοι], ריוגיניס לאירטיוס III 37, ושם 57
(Diels-Kranz, o.l. II 80, B 5, p. 265). וראה למען הערה 67.
72 : (Diels-Kranz, o.l. II 90, 1, p. 405 ad 1.3) Καὶ πρῶτος ἔφη δύο λόγους εἶναι περὶ παντὸς πράγματος ἀντικειμένους ἀλλήλοις
73 : (Diels-Kranz, o.l. II 90, 1, p. 405 ad 1.3) ראה:
74 : (W. Dindorf, Poet. Scen. Graec. fabulae.. et fragmenta, London 1868, p. 303 no. 189) ἔκ παντὸς ἂν τις πράγματος δισσων λόγων ἀγῶνα θεῖτ ἂν, εἰ λέγειν εἴη σοφός
וראה הנרשם שם. והשווה ריוגיניס לאירטיוס, 52 IX על פרוטאגוראס: λ ὁ γ ω ν ἀ γ ῶ ν α ς
(Diels-Kranz, o.l. 82, B 11, 13, p. 292, 18) : Epistulae morales 48, 43 75
76 : Protogoras ait: de omni re in utramque partem disputari posse ex aequo et de hac ipsa, an omnis res in utramque partem disputabilis sit
וראה גם: Clemens Alexandrinus, Stromata 65. ובמיחד הרץ Potter, ריניציאה 1757, עמ' 772,
הערה 6, והנרשם שם, שצ"ן אף אל: Maximus Tyrius, p. 196
77 : Leges IV 719 c-d
78 : השווה, למשל: Jon, 533 d ss.
79 : Res publica III 392 d ss.; ib. X 595 ss.
80 : Παλαιὸς μῦθος... δι τοιότης, ὅπταν ἐν τῷ τρικῶδι τῆς ἰσούσης καθίζηται, τότε οὐκ ἔμφρων ἐστίν... καὶ τῆς τέχνης οὐσης μιμήσεως ἀναγκάζεται ἐναντίας ἀλλήλοις ἀνθρώποις ποιῶν διατιθεμένων, ἐναντία λέγειν αὐτῷ παλλακίς, οἶδεν δὲ οὐτ' εἰ ταῦτα οὐτ' εἰ θάτερα ἀληθῆ τῶν λεγομένων. τῷ λέ νομοθέτῃ τοῦτο οἶα ἐστι ποιεῖν ἐν τῷ νόμῳ,

אליעזר שמשן רחנטל

מוכרח הוא פעמים הרבה לסתור את עצמו [*ἐναντία λέγειν αὐτῶ*]; ואינו יודע כלל, לא אם אלה ולא אם אלה מן [הדברים] הנאמרים אמיתיים. ברם, למחוקק אל לו לעשות זאת בחוק: שנים [דברים] על [עניין] אחד; אלא לעולם חייב הוא לפסוק דבר אחד על [עניין] אחד.

שמה אפשר אפוא ואולי זהו שאמרו אותן שני אסטרטיגיסות — שמן הסתם בקיאין היו באומנות האַריסטית הפּוֹרְיִנְסִית ומונחיה — לרבן גמליאל:
 כל תורה שלכם נאה ומשובחת היא, חוץ משני דברים הלילו שאתם אר:
 בת ישראל לא תילד את הנוכרית   אבל נכרית מילדת את בת ישראל;
 בת ישראל לא תניק בנה של נכרית,   אבל נכרית מניקה בנה של בת ישראל;
 גזילו של ישראל — אסור,   וגזילו של גוי — מותר;
 שור של ישראל שנגח לשור של נכרי   ושל נכרי שנגח לשור של ישראל —
 — פטור   בין חם בין מועד משלם נזק שלם.

שכן לדעתם, שאינה מבדילה, כאילו, בין ישראל לעמים, ואינה רואה כלל להכיר פנים של ישראל בריבו עם נכרי, על דעתם יש כאן ממש⁸¹ משום שני דברים על ענין אחד — בהלכה.

δύο περὶ ἐνός ἀλλὰ ἐνὶ περὶ ἐνός ἀεὶ δεῖ λόγον ἀποφαίνεσθαι
 שכן על דעתם זו יכתיים היו לסייע מן המשך דבריו של אפלטון שם (d 719), כשבא להבהיר את דבריו העקרוניים באמצעות ריגמה "ממשית" (שכבר פתח בה למען, שם e-d 717), מן ענין קבורת-המתים לשלוש דרגותיה:

οὐσῆς γὰρ ταφῆς τῆς μὲν ὑπερβεβλημένης, τῆς δὲ ἐλλειπούσης, τῆς δὲ μετρίας, τὴν μίαν(!) ἐλόμενος σὺ, τὴν μέσην, ταύτην προστάτεις καὶ ἐπήγεσας ἀπλῶς. ἐγὼ δὲ, εἰ μὲν γυνή μοι διαφέρουσα εἴη πλουτῶ καὶ θάπτειν αὐτὴν διακελεύοιτο ἐν τῇ ποιήματι, τὸν ὑπερβάλλοντα ἂν τάφον ἐπαινοίην, φεῖδωλος δ' αὖ τις καὶ πένης ἀνὴρ τὸν — καταδεῖ, μέτρον δ' οὐσίας κεκτημένους καὶ μέτριος αὐτὸς ὢν τὸν αὐτὸν ἂν ἐπαινεῖσαι
 ישנה אפוא קבורה מפוראת-מעל-לכל; וישנה [קבורה] חסרת-כבוד; וישנה [קבורה] בעלת-מידה. ואתה [המחוקק], *ὡ νομοθέτα* — היינו: "האתונאי" עצמו, למען [e719], ב-ה-א-ח ת [τῆ(!) μίαν] [מהן] בחרת, בזה הממוצעת, ואתה אתה קובע לחוק ושיבחת באופן פשוט [ἀπλῶς — simpliciter], בלא לחלק בה שום חילוקים, השווה למען d 717 ואילך: (!) *ταφῆ μὲν ἢ σωφρονεστάτη* (א) — כלומר, אתה קבעת לחוק רק א-ח ת ויחידה מן השלוש בלבד; וכדין: [*εἶνα περὶ ἐνός*]. ואילו אני, אם היה עלי [לתאר, "בפישוט" כפרטן! ראה להלן] אשה עשירה באופן יוצא מן הכלל, זו הייתה מצווה לעצמה את קבורתה — אזי, בפיוסי, הייתי משבח [בשמה] את הקבורה המפוראת-מעל-לכל; לעומת זאת, [בשם] איש ציידן ועני — את המסכנה ביותר; ואילו מי שקנה לעצמו מידת-מה של רכוש, והוא עצמו בעל-מידה, ישבח בודאי את אותו סוג של קבורה [= "בעלת מידה"].

אלא שעם זאת מגנה אפלטון (e719) את המינוח שבתר "המחוקק" עצמו (!) בנוסחו את עקרון החוק: [קבורה] בעל-ח-מידה [*μέτριον*; למען a718: *τὸ μέτριον*... δαπάνης]. שכן אפילו מינוח זה עדיין אינו "פשוט" כל צורכו, ועדיין יש בו משום נתינת תורת כל אחד ואחד בידו. וניסוח

כזה (τοιοῦτον λόγος) לעולם לא ייתכן שיהיה לחוקו 'אלא יש לומר [=להגיר בריוק] מהי 'המידה' ומה — *ἀλλὰ τί τὸ μέτριον καὶ ὀπίσσω* — למד, שהפוסטן יוכל, אמנם, להרשות לעצמו להשתמש במידות שונות עבור בעלי מידות שונות. וכל אחד, כביטוי, מחד ונמדד לפי מעמדו. אבל בחוק — אי אפשר שתהנוגו בו איפה ואיפה. כי אם מידה מסוימת אחת בלבד. תורה אחת לכל — לעני ולעשיר, לשפלי-דרגה ולרם-מעלה. וכיצא בזה אף "בתורתכם", בהלכה: מידה אחת — "דבר אהד", ולא "שני דברים"! — לישראל ולגוי.

ברם, להלן פרק י"ב d959, לענין חוק (!) הקבורה: *τὸ δὲ ἐκ τῶν μέτρων νομοθέτης ἂν μαντεύσασαιτο οὐκ ἀσχημονέστατα. ἔστω δὲ νόμος οὗτος. Τῶ μὲν δὴ τοῦ μεγίστου τιμήματος εἰς τὴν πᾶσαν ταφήν ἀναλισκόμενα μὴ πλέον πέντε μνῶν, τῶ δὲ τοῦ δευτέρου τρεῖς μναί, καὶ δύο τῶ τοῦ τρίτου, μνᾶ δὲ τῶ τοῦ τετάρτου μέτρον ἂν ἔχοι τῶν ἀναλωμάτων* — "יש... להוציא הוצאות במידה הראויה... ואת המידה הראויה ישער המחוקק בודאי לא על דרך של זולות יחירה (ראה מילונם של L.S.J., עמ' 267 a ערך *ἀσχημῶν*). ובכן, יהא חוק זה: למי ששייך אל מעמד — ההערכה הגבוהה (לפי סידור המעמדות המיוחס לסולון; ראה: פלוטארכ, 18 Solon; אריסטו, 12 II Política, 19 a 1274, 19 חמישה מנים; ואילו לזה שמן [המעמד] השני — שלושה מנים; ושניים לזה שמן השלישי; ואילו מנה [אחד] תעלה מידת ההוצאות לזה שמן הרביעי [היינו: מן המעמד של *θητικόν*])."

הוה אומר: ידי חובת "ההגדרה" — *τί τὸ μέτριον καὶ ὀπίσσω* — יצא אמנם המחוקק הזה. אבל את מצוות (719d) *λόγον ἀποφαίνεσθαι ἐν τῶ νόμῳ... εἶνα περὶ ἐνὸς ἀεί...* שהרי המחוקק הזה (d959) לא בחר דווקא במידת-קבורה "האחת, זו הממוצעת" — *τὴν μίαν, τὴν μέσην* — כדי לקבוע אותה כחוק שווה לכל. אלא תיקן ארבעה ערכי-קבורה כנגד ארבעת מעמדות-ההערכה *διεἶλεν εἰς τέτταρα τέλη* (cf. Ath. Pol. VII 3: ... *τιμήματι*).

[לענין חוק-הקבורה ראה גם למעלה שם e958: *ἡχώμα δὲ μὴ γοῶν ψηφλότερον* κτλ. ושם a959 ואי: *τὰς δὲ προσέσεις πρῶτον μὲν μὴ μακρότερον χρόνον ἔνδον γίγνεσθαι τοῦ δηλοῦντος, τὸν τε ἐκτεθνεῶτα καὶ τὸν δντως τεθνηκότα, εἴη δ' ἂν σχεδόν, ὡς ἀνθρώπινα, μέτρον... לכבוד ש"י צנן, רמת-גן ש"ח, עמ' 307, הערה 122].*

Demosthenes, ad Makartaton, XLIII 62, 1070s.; Plutarch, Solon 21; cf. Mme. M. Alexiou, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, Cambridge Univ. Press 1974, pp. 4-23 (et imprimis ibid. pp. 17ss.; pp. 206 ss., annotationes 10, 30, 33, 37, 38, 74, 75, 83, 85, 86, 103, 106, 111) ואילו לענין "דיגמתו" של אפלטון (d719), על שלוש הדרגות של קבורת-המתים, והחובה לחקוק מידה אחת, מסוימת, שווה לכל — השווה תוספתא נדה פ"ט י"א, הוצ' צוקרמאנדל, עמ' 651 ואילך, ומקבילותיה: ב' מעד-קטן כ"ז א-ב, כתובות ח' ב (השווה מס' שמחות פ' י"ד, [י"ד], הוצ' היגר, עמ' 209, הוצ' זלוטניק עמ' ; ואציע כאן לפי ב' מרק שם כ"י קולומביה התימני): "תנו רבנן: ... בראשונה היו מוציאים עשירים בדרגש ועניים בכליבה, והיו עניים מתביישין. התימנינו: שיהו הכל מוציאים בכליבה, מפני כבודן של עניים; ... בראשונה היתה יציאת המת קשה לקרוביו יותר ממתתו, עד שהיו מניחין אותו ובורחין — עד שבא רבן גמליאל (י) ונהג קלות (כך בבי' כתובות) בעצמו, לצאת בכלי פשתן, ונהגו כל העם [= הכל!] חוס' בזה! חוס' בזה! אחריו! (וראה מהר"ש ליברמן, תוספתא ראשונים, ג', ירושלים תרצ"ט, עמ' 289); והשווה ר"ד זלוטניק, *The Tractate "Mourning"*, Yale University Press, 1966, עמ' 22 ואילך].